

Thayer, C. & Starr, C. 2005. The Prospects for Strategic Dialogue. *Dialogue on U.S.-Vietnam Relations. Ten Years After Normalization*. Vol. 3. San Francisco: the Asia Foundation. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/hUeUCYV>

Thu, H. L. 2017. US-Vietnam Relations Under President Trump. [Online]. *Lowy Institute*. Available at: <https://cutt.ly/xUeUVic>

Trang, Ph. N. M. 2019. ASEAN and the South China Sea: Vietnam's Role as Chair. [Online]. *Center for Strategic and International Studies. Asia Maritime Transparency Initiative*. Available at: <https://cutt.ly/pUeUVNS>

Vuving, A. 2017. What Vietnam Can Offer America. [Online]. *The National Interest*. Available at: <https://cutt.ly/jUeUBNY>

УДК [94(581)+(47+57)]:355-057.44«1989/1991»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248568

О. Л. Ковальков

ORCID: 0000-0003-2344-3050

*Центральноукраїнський державний педагогічний
університет ім. В. Винниченка*

O. Koval'kov

V. Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНА ПІДТРИМКА РЕСПУБЛІКИ АФГАНІСТАН З БОКУ СРСР У 1989–1991 РР.

*Military and Technical Support of the Republic of Afghanistan
by the USSR in 1989–1991*

Після виведення своїх військ з Афганістану СРСР підтримував режим НДПА в афганській кризі. На противагу усталеній у радянській та російській історіографії думці ми вважаємо, що Радянський Союз надалі лишився стороною конфлікту. Головними складовими політики СРСР щодо Афганістану в нових умовах були інститут військових радників, який було збережено, та широкомасштабні поставки зброї й військової техніки. Це призвело до ескалації афганської кризи, а також подальшого виснаження економіки СРСР в останні роки його існування.

Ключові слова: Республіка Афганістан, громадянська війна, СРСР, військово-технічна підтримка, військовий радник.

After withdrawal of the Soviet troops from Afghanistan, the civil war in this country continued. According to the Soviet and Russian historiography, the Soviet Union kept away from the Afghan crisis after February 15, 1989. For this reason, the USSR's policy on Afghanistan in 1989–1991 was not covered in academic literature. Only some of its aspects have been studied by Ukrainian schol-

ars. According to our hypothesis, after the withdrawal of the Limited contingent of Soviet troops, the USSR continued to be a party of the Afghan conflict, and provided a military and technical support to the Republic of Afghanistan.

The purpose of this article is to investigate the directions of a military and political support of the Kabul regime by the USSR in 1989 — 1991, the components and amount of Soviet assistance, and its impact on military and political situation in the region. The methodology is based on a detailed study of historical sources, which describe the USSR's policy on Afghanistan during the period. They include the documents of the top Soviet leadership (the transcripts of meetings and decisions of the Politburo of the Central Committee of the Communist Party and the orders of the Council of Ministers), the transcripts of talks and the correspondence between M. S. Gorbachov and other Soviet officials, on the one hand, and Afghan leaders, on the other, and the memoirs and the interviews of Soviet political and military figures, and publications in the Soviet newspapers.

We concluded that the Soviet Union continued to support M. Najibullah's regime in 1989–1991. After the troops' withdrawal, the USSR supplied weapons and military equipment to Afghanistan. Unlike previous period, the USSR provided M. Najibullah with modern high-tech weapons in large numbers, which strengthened his regime's military capabilities. The institution of Soviet Military Advisers persisted. Only after the collapse of Soviet Union in 1991, a military advantage in the Afghan civil shifted to the opposition.

Keywords: Republic of Afghanistan, Civil war, USSR, military and technical support, military advisor.

15 лютого 1989 р. відбулося виведення Обмеженого контингенту радянських військ (ОКРВ) із Республіки Афганістан. Остання війна СРСР, яка тривала понад дев'ять років і мала згубні демографічні, соціально-економічні та військово-політичні наслідки як для Афганістану й самого Радянського Союзу, так і для регіону Центральної Азії та світу в цілому, завершилася. Проте з виведенням військ радянська військово-технічна та політично-дипломатична підтримка РА з боку СРСР не лише тривала, але й набула нових форм і напрямків. Для кабульського режиму, який відтоді змушений був самотужки протистояти моджахедам у громадянській війні, радянська допомога набула вирішального значення. Радянське ж керівництво, незважаючи на риторичу «нового політичного мислення» та суттєве потепління відносин зі США й західними країнами, далі розглядало Афганістан як сферу своїх особливих інтересів і не припинило всебічну підтримку свого клієнта.

За нашою гіпотезою, військово-технічна підтримка Республіки Афганістан з боку СРСР після виведення ОКРВ була продовженням попередньої політики Москви щодо цієї країни в нових історичних умовах. СРСР, таким чином, і надалі лишався стороною конфлікту в Афганістані. Дотримуючись

загалом умов Женевських домовленостей і налагоджуючи діалог із Заходом, Радянський Союз у 1989–1991 рр. доклав значних зусиль задля збереження в Афганістані прорадянського режиму. В умовах громадянської війни головними складовими цієї політики стали збереження інституту військових радників і широкомасштабні поставки зброї та військової техніки. Наслідками цього стали ескалація афганської кризи, а також подальше виснаження економіки СРСР в останні роки його існування.

Тривала залученість СРСР в афганську кризу, кульмінацією чого стала безпосередня участь радянських військ у громадянській війні в Афганістані, зумовила появу великої кількості публікацій. Найбільш повний огляд літератури, присвяченої цим подіям, зробив український учений А. А. Костиця (Костиця, А. А. 2009). Більшість дослідників, котрі зверталися до політики СРСР щодо Афганістану, завершують її розгляд подіями середини лютого 1989 р., залишаючи без уваги зміст, напрямки та наслідки військово-технічної підтримки кабульського режиму з боку Москви в 1989–1991 рр. Навіть у спеціалізованих російських дослідженнях з історії радянсько-афганських відносин (Рубцов, Ю. В. 2009; Топорков, В. М. 2014) та зовнішньої політики СРСР (Зубок, В. М. 2011; Полюнов, М. Ф. 2015) місця зносинам Радянського Союзу й Афганістану після виведення радянських військ практично не знайшлося. Західна історіографія втратила інтерес до радянсько-афганських відносин після завершення «холодної війни», і період 1989–1991 рр. в англійській літературі є недослідженим. В українській історіографії це питання теж залишається недостатньо висвітленим. Лише окремі його аспекти, як то діяльність радянських військових радників, принагідно висвітлювалися в наукових публікаціях (Аблазов, В. И. 2012; Ковальков, О. Л. 2017). Фрагментарні свідчення з цієї проблеми містяться в довіднику, який упорядкували С. В. Червонопиский, А. А. Костиця і В. Г. Сіроштан (Червонопиский, С. В. & Костиця, А. А. & Сіроштан, В. Г. 2008).

В основу джерельної бази дослідження покладено різноманітні за походженням історичні джерела. Передусім це документи вищих органів радянської влади (протоколи засідань і рішення Політбюро ЦК КПРС, розпорядження Ради Міністрів СРСР), стенограми перемовин та листування М. С. Горбачова й інших радянських посадовців з афганськими лідерами тощо. Деякі з них видані друком¹, решту взято з електронних ресурсів Архіву Національної безпеки Університету Дж. Вашингтона (США), Електронного архіву Міжнародного центру Вудро Вільсона (США) та «Радянського архіву» В. Буковського. Важлива інформація з досліджуваної проблеми міститься в спогадах та інтерв'ю радянських політичних і військово-

¹ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995; В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черныева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008.

вих діячів, причетних до афганської політики СРСР у розглядуваний період (Варенников, В. И. 1989; Гареев, М. А. 1996; Грешнов, А. Б. 2008; Громов, Б. В. 1994; Егорычев, Н. Г. 2017; Каменев, А. 2002; Корниенко, Г. М. 1993; Черняев, А. С. 1993; Шебаршин, Л. В. 1997. та ін.). Використані й матеріали радянської офіційної преси («Красная звезда», «Правда»).

Методологія дослідження базується на детальному вивченні історичних джерел, які віддзеркалюють політику СРСР щодо Афганістану в 1989–1991 рр., головним елементом якої було надання військово-технічної допомоги кабульському режиму в умовах внутрішньоафганського конфлікту. Хронологічні межі дослідження обумовлені новими історичними умовами, в яких розвивалися ці відносини: від виведення ОКРВ 15 лютого 1989 р. до припинення підтримки Республіки Афганістан з боку СРСР у кінці 1991 р., що збіглося з розпадом Радянського Союзу.

Метою цієї статті є дослідження напрямків військово-політичної підтримки кабульського режиму з боку СРСР в умовах громадянської війни в Афганістані, її складових, обсягів та впливу на військово-політичну ситуацію в регіоні для перевірки гіпотези дослідження.

Для досягнення цієї мети передбачалося вирішити такі дослідницькі завдання: визначити підходи до політики щодо Афганістану в радянському керівництві після виведення військ, висвітлити обсяги й номенклатуру поставок радянської зброї та військової техніки в 1989–1991 рр., з'ясувати особливості функціонування інституту радянських військових радників у розглядуваний період.

Афганську проблему було визначено як один із пріоритетів політики нового радянського керівництва на чолі з М. С. Горбачовим і від середини 1980-х рр. перебувала в центрі його уваги (Черняев, А. С. 1993, с. 38–39). Сам М. С. Горбачов називав її ключем до реалізації «нового політичного мислення»¹. Цій меті було підпорядковано зміну керівництва Афганістану навесні 1986 р., а Женевські переговори від середини 1980-х рр. прискорилися (докладніше див.: Христофоров В. С., 2008).

12 лютого 1986 р. під час бесіди з М. Наджибуллою радянський керманіч чітко дав зрозуміти, що афганський уряд має брати відповідальність за ситуацію в країні на себе, а СРСР не збирається нескінченно відкладати виведення своїх військ із країни (Рубцов, Ю. В. 2009, с. 64). 26 червня того ж року на засіданні Політбюро ЦК КПРС Горбачов заявив: «Слід звідти вилазити». Його підтримав Міністр закордонних справ А. А. Громико: «Це не наша війна»². 13 листопада 1986 р. було озвучено намір вивести війська не пізні-

¹ В Політбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 354.

² В Політбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 55.

ше, ніж за два роки¹. Втім, завжди підкреслювалося, що допустити падіння режиму М. Наджибулли не можна². Ця формула була стрижнем політики СРСР до кінця 1991 р.

8 лютого 1988 р. М. С. Горбачов оголосив про намір вивести ОКРВ з Афганістану з 15 березня того року³. 14 квітня було підписано Женевські угоди про політичне врегулювання афганської кризи, чільне місце в чому відводилося виведенню радянських військ. Ці домовленості розглядалися як важливий крок на шляху до згортання «холодної війни», проте в СРСР й Афганістані ставлення до них, як і до майбутнього радянсько-афганських відносин, було різним.

У радянському керівництві на той час склалося кілька підходів, прибічники яких мали різні погляди на можливу подальшу політику СРСР щодо Афганістану. Військова верхівка (Начальник Генерального Штабу Збройних Сил СРСР маршал Радянського Союзу С. Ф. Ахромєєв, Начальник групи управління Міністерства оборони СРСР в Афганістані генерал армії В. І. Варенніков), а також перший заступник завідувача Міжнародним відділом ЦК КПРС Г. М. Корнієнко схилилися до повного виведення військ та спроб переконати керівництво НДПА розділити владу в країні з опозицією. Міністр закордонних справ Е. А. Шеварнадзе і заступник Голови КДБ СРСР В. О. Крючков наполягали на подальшій підтримці Афганістану всіма можливими засобами. Завідувач відділом пропаганди ЦК КПРС О. М. Яковлев обґрунтовував думку про «афганізацію» конфлікту, в той час як сам М. С. Горбачов — «поступову афганізацію» (Зубок, В. М. 2011, с. 114; Корнієнко, Г. М. 1993, с. 114).

Ситуація ускладнювалася й тим, що напередодні та під час виведення ОКРВ Президент Афганістану М. Наджибулла неодноразово звертався до радянської сторони з проханням розглянути можливість залишити частину військ після 15 лютого 1989 р. Так, під час зустрічі з М. С. Горбачовим у Ташкенті 7 квітня 1988 р. афганський керманіч пропонував залишити 10–15 тис. радянських вояків «для охорони економічних об'єктів»⁴. За свідченням тогочасного посла СРСР у Кабулі М. Г. Єгоричева, в листі до радянського Генсека від 11 вересня 1988 р. М. Наджибулла писав, що після виведення ОКРВ НДПА зможе втриматися при владі, розділивши її з опозицією, лише за умови присутності в Афганістані радянських підрозділів (Егоры-

¹ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черныева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 105.

² В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черныева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 145.

³ Правда. 9 февраля 1989 г. С. 1.

⁴ Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. — Ташкент, 7 апреля 1988 года. // Архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона. Афганистан (далі — Архив НБУ). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/1988.04.07.Gorbachev-Najibullah.pdf

чев, Н. Г. 2017). Тоді ж афганський лідер запропонував залишити в Афганістані частину радянських військ або (якщо це буде можливим) направити туди радянських «добровольців» для охорони стратегічно важливого шляху Хайратон — Кабул і супроводження автоколон, які мали доправляти вантажі до афганської столиці (Гареев, М. А. 1996).

Ці прохання активно підтримали Е. А. Шеварнадзе і В. О. Крючков. Головний радянський дипломат у середині січня 1989 р. перебував у Кабулі й мав декілька зустрічей з М. Наджибуллою та його оточенням. Під час них обговорювалися створення стратегічного запасу продуктів харчування й пального в Кабулі, організації регулярного транспортного сполучення між Афганістаном і СРСР. М. Наджибулла вкотре повернувся до питання про залишення частини радянських підрозділів після 15 лютого 1989 р., а також бомбово-штурмових ударів (БШУ) по районах, підконтрольних опозиції, з території СРСР¹. Повернувшись до Москви, 20 січня 1989 р. Е. А. Шеварнадзе запропонував ЦК КПРС розглянути можливість залишити в Афганістані бригади у складі 3–5 тис. осіб, яку можна було б використати для зняття блокади Кандагара (Черняев, А. С. 1993, с. 269). Це обговорювали на засіданні Політбюро ЦК КПРС 24 січня. Під час дискусії припустили можливість залишити дивізію (10–12 тис. осіб) для охорони магістралі Хайратон — Кабул, а також завдання БШУ по позиціях моджахедів з території СРСР². Ці варіанти було відкинуто як небажані. Ухвалили підтримувати М. Наджибуллу дипломатичними, матеріальними, технічними засобами. Виведення військ відбулося згідно з графіком.

У подальшому питання про можливе направлення окремих частин Радянської Армії до Афганістану, або завдання БШУ з території СРСР неодноразово обговорювали на засіданнях Політбюро³, але всі аргументи Е. А. Шеварнадзе і В. О. Крючкова спростовувалися твердою позицією М.С. Горбачова. Проте бажання підтримувати кабульський режим за будь-яку ціну втілювалось у масштабних поставках продовольства, пального, озброєння й військової техніки.

Радянський Союз посилив військово-технічну підтримку кабульського режиму ще на стадії виведення ОКРВ. За прогнозами, які справдилися, вихід із війни СРСР мав посилити збройний тиск опозиції на афганський уряд. Тож завданням Москви було створити запас військової міцності для

¹ Memorandum of Conversation Between Soviet Foreign Minister Eduard Shevardnadze and Najibullah and Other Afghan Leaders on 13–14 January 1989 (Excerpt) // Soviet Invasion of Afghanistan. Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified (далі — Wilson Center). URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117284>

² Выписка из протокола № 146 заседания Политбюро ЦК КПСС «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана». 24 января 1989 года. // Архив НБУ. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/January%2024,%201989.pdf

³ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 468, 657.

свого клієнта. Це збіглося з прагненням афганського керівництва максимально скористатися радянською підтримкою. В серпні 1988 р. генерал В. І. Варенніков у листі до Міністра оборони Д. Т. Язова писав, що серед афганського керівництва, виразним є бажання отримати якнайбільше матеріальних та інших ресурсів з СРСР. Генерал звертав увагу, що від «афганських друзів» лунали не вдячність, а вимоги, навіть скарги: всі військові невдачі афганської урядової армії М. Наджибулла пояснював недостатньою допомогою від ОКРВ. Його запити про додаткові поставки спецмайна В. І. Варенніков вважав необґрунтованими, водночас звинувачуючи афганців в споживацькому ставленні до зброї й техніки, які поставлялися з СРСР¹. Проте відмовити афганцям у таких поставках у Москві не могли.

Під час виведення ОКРВ з Афганістану в Кремлі вирішили передати військові містечка, частину військової та іншої техніки й важкого озброєння афганським союзникам. Про це в липні 1988 р. повідомив друкований орган Міністерства оборони СРСР². 25 січня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило проект розпорядження Ради Міністрів СРСР від 1 січня того ж року³ «про безоплатну передачу військової і спеціальної техніки, боєприпасів та іншого майна військового і цивільного призначення органам народної влади північних провінцій Республіки Афганістан і силам, що їх підтримують»⁴.

За свідченням Л. Тіміна, радника при начальникові Головного політичного управління (ГПУ) ЗС Афганістану, ОКРВ залишив в Афганістані 900 танків, БМП і БТР, 270 гармат, 50 тис. т боєприпасів, 32 тис. т продовольства, 1 тис. т медичних препаратів, 184 обладнаних військових містечка (Мосейчонок, І. & Криворучко, М. 2005, с. 306). Загалом же, за підрахунками останнього головнокомандувача 40-ї Армії в Афганістані генерала-полковника Б. В. Громова, радянська сторона передала кабульській владі майна на загальну суму близько 700 млн. руб. (Громов, Б. В. 1994, с. 312). За оцінками генерала армії М. А. Гарєєва, Головного військового радника Верховного Головнокомандувача ЗС Республіки Афганістан, на час виведення ОКРВ афганська армія видавалася потужною. 329 тис. бійців (165 тис. у лавах армії, 97 тис. — у Царандої і 57 тис. — у загонах Міністерства державної безпеки) на чолі з навченим від радянських військових радників офіцерським складом, 1 568 танків, 828 БМП і БТР, 4 800 гармат і мінометів, 126 літаків і 140 вертольотів (Гарєєв, М. А. 1996). Опорою режиму була боєздатна Націо-

¹ Report from General Valentin Varennikov to Soviet Defense Minister Dmitri T. Yazov (Excerpt). August, 1988. // Wilson Center. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117278>

² Красная звезда. 15 июня 1988 г. С. 3.

³ A January 1989 USSR Council of Ministers Instruction. January 1, 1989. // Wilson Center. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113140>

⁴ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 199.

нальна гвардія, на озброєнні якої перебували тактичні ракетні комплекси (ТРК) Р-300 («Скад»), 9К52 («Луна-М»), реактивні системи залпового вогню (РСЗВ) «Ураган» радянського виробництва. В країні був створений значний стратегічний запас боєприпасів та інших матеріальних ресурсів (Князев, А. А. 2002, с. 68). СРСР залишив афганську владу наодинці з моджахедами в цілком боєздатному стані.

Цих ресурсів виявилось достатньо для відбиття наступів опозиції навесні 1989 р. Найбільший з них відбувся під Джелалабадом. Ці перемоги урядових військ, про які захоплено писали в радянських газетах, сприяли підняття бойового духу в армії та впевненості в життєздатності режиму М. Наджибулли, яку поділяли в Кабулі й Москві¹. Проте весняні бої спустошили запаси боєприпасів і пального, а наступ моджахедів на позиції урядових сил посилювався. Тож виживання кабульського режиму цілком залежало від підтримки з боку Москви.

Філософію радянської політики щодо Афганістану після 15 лютого 1989 р. сконцентровано озвучив Е. А. Шеварнадзе в розмові з М. А. Гарєєвим перед відбуттям останнього до Кабула: «за будь-яку ціну зберегти дружній до нас Афганістан» (Гарєєв, М. А. 1996). Ставлення ж до СРСР після виведення ОКРВ визначалося в Афганістані, за словами Л. Тіміна, словом «Дай!» (Мосейчонок, І. & Криворучко, М. 2005, с. 318). Поєднання цих двох підходів на практиці означало забезпечення Афганістану всім необхідним.

Задля безперебійного доправлення вантажів із СРСР до Афганістану було організовано два шляхи постачання. Першим була «дорога життя» Хайратон — Кабул через перевал Саланг. Як писала «Правда», вже в березні 1989 р. 600 радянських водіїв-«добровольців» водили вантажівки з товарами до афганської столиці². Іншим став повітряний міст Ташкент — Кабул, який розпочав роботу в січні 1989 р. і яким щодня до афганської столиці прибувало 25–30 радянських літаків³. З Радянського Союзу, за словами журналіста І. Черняка, везли все — «від продовольства, пального і зброї до контейнерів з новенькими афганськими банкнотами і навіть ордени і медалі для урядової армії» (Черняк, І. А. 1990, с. 53). Проте найважливішими для виживання режиму в умовах громадянської війни були зброя та військова техніка, котрі в документах того часу фігурували як «спецмайно». Всі радянські поставки офіційно здійснювалися на пільгових умовах — за 25% вартості в кредит під 2% річних. Насправді ж зброю і техніку Кабул отримував безкоштовно, що лягало тягарем на економіку СРСР. Затратними були й самі доставки. Радянські пілоти отримували по 1,5 тис. руб. на місяць та по 200 дол. за кожен рейс. Один пілот у розмові з І. Черняком

¹ Див.: Правда. 26 апреля 1989 г. С. 4; Правда. 4 мая 1989 г. С. 5; Правда. 26 мая 1989 г. С. 5 та ін.

² Правда. 13 марта 1989 г. С. 4.

³ Красная звезда. 2 мая 1990 г. С. 4.

зауважив, що авіаційного пального за один рейс кожен літак спалював більше, ніж привозив до Афганістану (Черняк, І. А. 1990, с. 53–54).

Забезпечення Афганістану всім необхідним було не лише дорогим, але й небезпечним. Кабул регулярно зазнавав обстрілів, а траса Хайратон — Кабул постійно перебувала під загрозою атак моджахедів. «Красная звезда» писала, що під час ракетного обстрілу Кабульського аеродрому 27 березня 1990 р. постраждав радянський літак Іл-76. Загинули всі 9 членів екіпажу¹.

Питання поставок до Афганістану зброї і військової техніки постійно перебувало на порядку денному роботи вищих органів влади СРСР. 7 березня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило проект розпорядження Ради Міністрів про безоплатну поставку до Республіки Афганістан за поточний рік артилерійських боеприпасів і авіабомб². 12 березня Політбюро ухвалило передати Афганістану 24 літаки Су-22 і МіГ-21, 8 пускових установок (ПУ) ракет Р-17, 25 фугасних бойових частин до цих ракет, додатково виготовити для відправлення до Кабула 200 ракет Р-17 в неядерному оснащенні й 200 фугасних бойових частин до них, а також прискорити відправлення танків та іншої бойової техніки й озброєння³.

1 і 10 квітня на засіданнях Політбюро ЦК КПРС розглядали питання «Про надання додаткової військової допомоги Республіці Афганістан в квітні — травні 1989 р.»⁴, проте конкретні статті цієї допомоги встановити не вдалося.

19 травня 1989 р. ухвалили відправити в травні — червні поточного року 12 ракет-носіїв Р-300 і бойових частин до них; 1,5 тис. 200-мм реактивних снарядів до РСЗВ «Ураган»; по 1 тис. 100 мм. і 115 мм снарядів до танкової гармати; 100 комплектів пускових механізмів і 500 ракет до протитанкового комплексу «Метис»; 1 тис. комплектів парашутно-десантних систем ПДС-500. Окрім того, до Кабула мав бути доправлений зенітно-ракетний комплекс (ЗРК) «Стріла-2» з радянськими військовими фахівцями для навчання афганських розрахунків на місці, а в 720-му навчальному центрі Туркестанського військового округу (ТуркВО) афганські військові мали пройти навчання з їх експлуатації⁵.

10 липня ЦК КПРС постановив додатково надати Республіці Афганістан ТРК 9К52 («Луна-М»). Йшлося про ракетний дивізіон (2 наземні

¹ Красная звезда. 2 мая 1990 г. С. 3.

² Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 201.

³ Выписка из протокола № 149 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дополнительных мерах по оказанию срочной помощи Республике Афганистан». 12 марта 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/qUejhZA>

⁴ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 202.

⁵ Выписка из протокола № 159 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной помощи Республике Афганистан». 19 мая 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/1UejhID>

ПУ з відповідним обладнанням), а також про 2 резервні ПУ і 300 ракет з касетними бойовими частинами. Підготовку афганського особового складу дивізіону мав забезпечити той таки 720-й навчальний центр ТуркВО. Було також передбачено збільшити виробництво снарядів до РСЗВ «Смерч» для потреб РА та забезпечити підготовку афганських фахівців до її обслуговування¹.

22 липня 1989 р. Політбюро ухвалило до кінця поточного року додатково (до вже поставленого на 1,5 млрд. руб.) надати Афганістану спецмайна на загальну суму 2,6 млрд. руб. Йшлося про 2 ПУ ТРК Р-17-Э і 350 ракет до них, 30 танків, 4 БТР, 16 РСЗВ «Ураган», 30 мінометів, 615 гранатометів, 500 вогнететів, 15 зенітних установок, 11 тис. одиниць стрілецької зброї, 24 літаки та ін.²

Зауважимо, що особливу увагу як у Кабулі, так і в Москві приділяли безперервним поставкам боєкомплектів до тактичних ракетних комплексів. Після виведення з Афганістану ОКРВ саме наявність такої зброї забезпечувала перевагу урядової афганської армії над розрізненими загонами моджахедів. Як звітував до ЦК КПРС Генеральний Штаб, у липні 1989 р. відвантажування ракет для ЗС Афганістану здійснювалося за графіком. Ракети доправлялися з заводу-виготовлювача в м. Новосибірськ на спеціально обладнані склади на аеродромі Кокайди в ТуркВО і далі до Афганістану. При цьому йшлося про постійне забезпечення 6–8 добової потреби ЗС РА в таких ракетах³.

На особисте прохання М. Наджибулли в кінці липня 1989 р. в Кабулі працювала група офіцерів і генералів Міністерства оборони СРСР. За підсумками їхньої роботи Політбюро ухвалило додатково надати Афганістану 4 ПУ Р-17-Э, 1 тис. вантажних автомобілів, 20 командирських розвідувальних машин БРМ-1К, 200 керованих ракет для протитанкових ракетних комплексів «Штурм» (до цього за межі СРСР не поставлялися — О.К.) і резервуарів для зберігання 5–7 тис. т паливно-мастильних матеріалів⁴. 3 серпня і 5 жовтня того самого року було схвалено додаткові поставки військової майна до РА без його конкретизації⁵.

¹ Постановеження ЦК КПСС о поставке Республике Афганистан тактического ракетного комплекса 9К52 («Луна-М»). 10 июля 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/sUejKii>

² Выписка из протокола № 163 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дополнительной поставке специмущества Республике Афганистан». 22 июля 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/UUejZTQ>

³ Записка Генерального Штаба в ЦК т. Зайкову №312/1/0297 от 31.07.89. «Об обеспечении Афганистана военной техникой» // Советский архив, собран Владимиром Буковским. 9.2. Афганистан. (далі — Советский архив). URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm89-2.pdf>

⁴ Выписка из протокола № 164 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан». 5 августа 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/TUekSi6>

⁵ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 207, 211.

Уряд Республіки Афганістан повністю залежав від цих поставок. На початку листопада 1989 р. М. Наджибулла в листі до М. С. Горбачова писав, що лише авіаційні, артилерійські та ракетні удари дають змогу стримувати супротивника. Тож він закликав збільшити авіаперевезення «повітряним мостом» до 30–35 рейсів на день, просив збільшити щоденні поставки ракет Р-300 до 10–12 одиниць, відновити неочікувано припинені поставки ракет до ТРК «Луна-М». Окремо Президент РА закликав Москву терміново допомогти у відновленні технічних ресурсів ВПС, які втратили 70 літаків і вертольотів. Окрім сприяння в ремонті авіатехніки, він просив надати РА ударні вертольоти Мі-35, а також літаки МіГ-29 і Су-27¹. В листі у відповідь радянський керівник повідомив, що до кінця року Афганістан отримає 500 ракет до Р-300, 100 ракет до «Луна-М» і літаки МіГ-29. Вертольоти Мі-35 будуть надані в першому кварталі 1990 р.²

Поставки озброєння і військової техніки тривали. 21 березня 1990 р. заступник Міністра оборони генерал М. А. Мойсеев надіслав до ЦК КПРС листа, в якому обґрунтовував необхідність поставки до Афганістану 1990 р. військової техніки, засобів зв'язку та іншого спецмайна на загальну суму 1,8 млрд. руб.³ У переліку запланованих до поставок видів озброєння і техніки згадані 23 літаки МіГ-21 БИС, 2 МіГ-21 УМ, 24 Су-22М, 5 АН-12БП, 6 вертольотів Мі-35. Задля відновлення боєздатності авіаційної техніки планували поставити 8 авіадвигунів Р25-30 до літаків МіГ-21 БИС. Окрім того, звітувалося про вживання з радянського боку заходів для ремонту на території ТуркВО і перегону до РА 52 літаків афганських ВПС різних типів. Документ містив важливе застереження: Міністерство оборони СРСР не зможе надалі без шкоди для обороноздатності країни виділяти спецмайно зі своїх ресурсів без відповідної компенсації. Тому до прохання М. Наджибулли про додаткові поставки у 1990 р. 17 літаків (9 МіГ-21 БИС і 8 Су-22М) пропонувалося повернутися пізніше, після виконання запланованих поставок і розгляду можливих джерел фінансування додаткової допомоги Афганістану в 1990 р.⁴

Останній відомий нам факт передачі афганській стороні радянської бойової техніки датовано вереснем 1991 р. Тоді ВПС РА поповнилися 15 фронтовими бомбардувальниками Су-24МК (Жирохов, М. 2003, с. 42). Того ж міся-

¹ Letter From Afghan President Najibullah to CPSU General Secretary Michail Gorbachov (Excerpt). November 5, 1989 // Wilson Center. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117286>.

² Letter From CPSU General Secretary Michail Gorbachov to Afghan Government. December 11, 1989 // Wilson Center. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117289>

³ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 220.

⁴ Об оказании помощи в восстановлении боеспособности авиационной техники и поставке средств связи. Записка Минобороны в ЦК т. Зайкову № 318/2/0354 от 01.03.90 // Советский архив. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm90-2.pdf>

ця СРСР і США уклали угоду про припинення поставок зброї сторонам конфлікту в Афганістані¹.

Це далеко не повний перелік військового майна, яке СРСР надав Афганістану за майже два роки. Загальні його обсяги (як і вартість) можна встановити лише приблизно. Лише оприлюднені вище цифри з рішень Політбюро дають у сумі близько 4 млрд. руб. за 1989 р. Проте в них фігурують лише найбільш вагомі «статті» поставок, тож реальні цифри могли бути більшими. Вартість поставленого спецмайна в 1990 р. українські вчені С. В. Червонопиский, А. А. Костиря і В. Г. Сіроштан оцінюють у близько 1 млрд. дол. (Червонопиский, С. В. & Костиря, А. А. & Сіроштан, В. Г. 2008, с. 234). Цитовані вище документи дозволяють їх уточнити до 1,8 млрд. руб. До цього можна додати свідчення Начальника Першого головного управління КДБ СРСР Л. В. Шебаршина про безоплатні поставки продовольства і нафтопродуктів у 1990 р. на загальну суму 120 млн. руб. (Шебаршин, Л. В. 1997, с. 53). Даних за 1991 р. відшукати не вдалося.

Ці поставки, що природно, не оприлюднювались, а в заявах радянських урядовців ішлося лише про підтримку законного афганського уряду в межах чинних домовленостей. Такі заяви завжди містили апеляції до «мільярдних витрат» з боку США на підтримку моджахедів². Але слід зауважити, що СРСР після виведення військ постачав до Афганістану високотехнологічне сучасне озброєння у великих обсягах. Відбувалося це на тлі суттєвого зменшення уваги Вашингтона до афганської проблеми. Обсяги американських поставок були набагато скромніші. Так, за 1984–1990 рр. США надали афганській опозиції озброєння на загальну суму 3 млрд. дол., з яких 2,1 млрд. припало на 1984–1988 рр. (Червонопиский, С. В. & Костиря, А. А. & Сіроштан, В. Г. 2008, с. 240). Тож на 1989–1990 рр. залишилося менше, аніж по 500 млн. дол. на рік. До того ж США та їхні союзники ніколи не постачали моджахедам реактивних систем залпового вогню, тактичних ракетних комплексів, надзвукових винищувачів чи ударних вертольотів.

Поставки складної військової техніки актуалізували проблему її ефективного використання. Оперувати сучасною високотехнологічною зброєю могли лише добре вишколені та підготовлені військовослужбовці. З цим в Афганістані й до виведення ОКРВ були серйозні проблеми. Радянські військовослужбовці доволі низько оцінювали бойові якості, дисциплінованість і надійність бійців афганської урядової армії, яких за колір однострою жартома називали «зеленими». Афганська війна була громадянською, тому чимало афганських вояків не бажали воювати проти своїх співгромадян, ще й за низьку оплату в умовах перманентних економічних труднощів.

¹ Правда. 14 сентября 1991 г. С. 6.

² Див. напр.: Правда. 24 марта 1989 г. С. 6.

Рівень дезертирства в урядовій армії завжди був високим. Після виведення радянських військ ситуація ще більше ускладнилася.

М. А. Гарєєв у середині 1989 р. окреслив коло головних проблем афганської армії, найголовнішою з яких був «людський фактор». На наявні танки, БМП, гармати та іншу бойову техніку бракувало особового складу, екіпажів, розрахунків. Укомплектованість багатьох підрозділів не перевищувала 20–30%. Через незадовільне технічне обслуговування і несвоєчасний ремонт від 30 до 50% зброї і техніки були несправними. Поганий морально-психологічний стан, низька бойова виучка афганських вояків, низький професійний рівень розвідки доповнювали цю невтішну картину (Гарєєв, М. А. 1996).

Одним із рішень цієї проблеми була підготовка особового складу ЗС РА в СРСР або ж з допомогою радянських фахівців на місцях, про що згадувалося в цитованих документах. Окрім ракетників, у радянських навчальних центрах готували й інших військових фахівців. Проте результативність такої підготовки залежала від багатьох чинників. Загальна криза кабульського режиму, кульмінацією якої став заколот Міністра оборони генерала Ш. Таная в березні 1990 р. (докладніше див.: Слинкин, М. Ф. 2001), позначалась і на стані армії. Генерал М. А. Гарєєв навів у спогадах кричущий випадок, який може стати ілюстрацією означеної тенденції. В навчальному центрі у Термезі (ТуркВО) три місяці готували афганських танкістів. Було витрачено чимало мотогодин, тонни боєприпасів, пального, проведено необхідні стрільби. Радянська сторона передала афганській 90 танків з повним оснащенням, які прийняли підготовлені екіпажі. Проте до Кабула з 370 танкістів бригади, яка навчалась у Термезі, прибуло тільки 127, решта розбіглися дорогою (Гарєєв, М. А. 1996). Л. Тімін навів інший приклад: з танкової бригади, дислокованої в районі Шибиргана, декілька танків разом з екіпажами були продані моджахедам (Мосейчонок, І. & Криворучко, М. 2005, с. 310). Тож радянську зброю використовувала й протилежна сторона конфлікту в Афганістані.

Іншим засобом підвищення боєздатності афганської урядової армії стало збереження й після виведення з РА ОКРВ інституту військових радників, який функціонував там з весни 1978 р. (Див.: Ковальков, О. Л. 2017). На офіційному рівні це всіляко замовчували. Наприклад, на початку вересня 1989 р. начальник управління інформацією МЗС СРСР В. П. Перфільєв заявив, що «жодних радянських радників в Афганістані немає»¹. Однак іще 15 квітня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило пропозиції Ради Міністрів СРСР про встановлення підвищених посадових окладів, винагород і пільг радянським спеціалістам, які відряджаються до РА².

¹ Правда. 2 сентября 1989 г. С. 5.

² Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 203.

Очоловав радницький корпус Головний військовий радник Верховного Головнокомандувача ЗС Республіки Афганістан М. А. Гарєєв. Цю посаду створили на особисте прохання М. Наджибулли, її не було до виведення військ. Військовим аташе СРСР в Афганістані у 1989–1991 рр. був полковник А. С. Чижиков. Головними військовими радниками почергово були генерал-полковник Б. П. Шеїн, генерал армії М. Ф. Грачов, генерал-лейтенант Б. С. Перфільєв. Представництво КДБ СРСР очолювали генерал-майори В. П. Зайцев і В. А. Рєвін. Головним радником по лінії МВС був генерал-лейтенант міліції Г. А. Алексєєв (Аблазов, В. И. 2012, с. 31–33).

Щодо кількості радянських радників та інших фахівців в Афганістані в 1989–1991 рр. наявні дані різняться. М. А. Гарєєв писав про 20–25 радників у всіх відомствах (Гарєєв, М. А. 1996). Тодішній Головнокомандувач Сухопутних сил генерал армії В. І. Варенніков говорив про цифру «в межах трьох десятків осіб» (Варенніков, В. И. 1989, с. 11). Журналіст А. Б. Грішнов писав про близько 150 радянських фахівців, не рахуючи десантників і зв'язківців, розміщених на території посольства (Грешнов, А. Б. 2006). І. Черняк, посилаючись на американські джерела, вважав, що в Афганістані працювало від 300 до 500 радників (Черняк, И. А. 1990, с. 54). На нашу думку, цифри, які озвучили генерали М. А. Гарєєв і В. І. Варенніков, є заниженими. Зважаючи на свідчення військового перекладача О. Каменєва, що у вересні 1991 р. апарат радників по лінії КДБ було скорочено з 120 до 20 осіб, а Головного військового радника — до 12 осіб (Каменєв, А. 2002, с. 18), кількість у 150 радників також видається замаляю. Ми схильні вважати, що адекватнішими є дані А. Б. Грішнова.

Можна припустити, що окрім радників в Афганістані перебували власне радянські військові. А. Б. Грішнов, змальовуючи запеклі бої під Джелалабадом і Хостом, писав про «радянські Р-300, випущені вмілими руками наших ракетників», які «вдень і вночі крушили душманську волю до перемоги» (Грешнов, А. Б. 2006). Незрозуміло, чи тут ідеться про радників, чи про радянських «добровольців», адже регулярних військ в Афганістані на той час уже не було.

Радянські військові радники, як і раніше, координували діяльність усіх силових відомств Афганістану. Вони брали на себе відповідальність за бойове планування та дії підрозділів урядової армії в усіх більш-менш значущих битвах. У єдиній публікації в радянській офіційній пресі, присвяченій радникам після виведення з РА ОКРВ, наголошувалося, що «...новизна ситуації висуває такі завдання, які їм не доводилося вирішувати, поки в країні перебували радянські війська. А ці нові ситуації вимагають і відповідних рекомендацій, за якими афганське військове командування звертається до нас»¹. У цій статті згадані прізвища радника ГПУ генерал-лейтенанта В. І. Гнезділова, полковників Нікуліна, Руженка, Дудка².

¹ Красная звезда. 1 июня 1989 г. С. 3.

² Красная звезда. 1 июня 1989 г. С. 3.

Радянські військові радники працювали в Афганістані до кінця 1991 р. Після підписання вересневих домовленостей про припинення підтримки сторін конфлікту в Афганістані з боку СРСР і США інститут радництва було згорнуто. Хоча, за свідченням О. Каменєва, останні радники з уже колишньої держави залишили Кабул 20 квітня 1992 р. (Каменев, А. 2002, с. 20), за тиждень до того, як місто взяли загони Ахмад Шаха Масуда.

Отже, після виведення військ з Республіки Афганістан Радянський Союз і надалі підтримував режим М. Наджибулли в громадянській війні, лишаючись, таким чином, стороною конфлікту. Якщо в умовах присутності в Афганістані ОКРВ ця підтримка була насамперед військова, то в 1989–1991 рр. її головним наповненням стали поставки озброєння і військової техніки та збереження інституту військових радників. У розглядуваний період СРСР надавав Афганістану сучасну високотехнологічну зброю у великій кількості, чого не робив раніше, коли головний тягар бойових дій проти моджахедів брала на себе 40-ва армія. Військово-технічне забезпечення й апарат радників посилювали обороноздатність кабульського режиму і дали підстави спростувати прогнози, за якими після виведення радянських військ моджахеди мали завдати йому швидкої поразки.

Забезпечивши утримання при владі партії «Ватан» («Вітчизна», так з 1990 р. називалася Народно-демократична партія Афганістану), радянська військово-технічна її підтримка сприяла ескалації конфлікту в Афганістані, унеможливила політичне його врегулювання, надії на що породили Женевські домовленості 1988 р. Продовження громадянської війни з застосуванням з боку урядової армії потужної радянської зброї посилювало згубні демографічні й економічні наслідки афганської кризи. Про вагомість і ефективність радянської військово-технічної підтримки Афганістану свідчить те, що режим М. Наджибулли успішно протистояв наступу опозиції до припинення цієї допомоги в кінці 1991 р. Опинившись наодинці з моджахедами, він був повалений навесні 1992 р., переживши навіть північного покровителя.

Як видно з аналізованих документів, СРСР витрачав на підтримку афганського клієнта значні матеріальні ресурси. Їх можна розглядати як своєрідну компенсацію за збережені життя радянських військовослужбовців, які могли загинути в Афганістані за ці два роки за умови, що війська не було б виведено. Але для радянської економіки, котра переживала глибоку кризу, ця допомога була обтяжливою. Тож політика СРСР щодо Афганістану в 1989–1991 рр. за своєю філософією була продовженням «холодної війни», коли ідеологічні, доктринальні міркування брали гору над державними. Афганська політика СРСР, таким чином, стала одним із факторів кризи й розпаду СРСР, що має стати предметом окремого дослідження.

Варенников, В. И. 1989. Афганистан. Не по прогнозам оппозиции. *Новое время*. № 13. С. 10–13.

Гареев, М. А. 1996. *Моя последняя война (Афганистан без советских войск)*. Москва. [Online]: Available at: http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html

Грешнов, А. В. 2006. *Афганистан: заложники времени*. Москва. [Online]: Available at: <https://cutt.ly/qUeYcm1>

Громов, Б. В. 1994. *Ограниченный контингент*. Москва.

Егорычев, Н. Г. 2017. *Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном*. Москва. [Online]: Available at: http://loveread.ec/view_global.php?id=59889

Зубок, В. М. 2011. *Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева*. Москва.

Жирохов, М. 2003. Когда ушли шурави. Авиация в Афганистане: 1989–2001 гг. *Авиастер*. № 6. С. 42–49.

Каменев, А. 2002. Закат апрельской революции. *Солдат удачи*, № 5. С. 16–20.

Князев, А. А. 2002. *История афганской войны 1990-х гг. и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии*. Бишкек.

Ковальков, О. Л. 2017. Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Історія та археологія. Т. 25. № 1. С. 139–148.

Корниенко, Г. М. 1993. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе. *Новая и новейшая история*. № 3. С. 107–118.

Костыря, А. А. 2009. *Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.)*. Донецк.

Мосейчонок, І. & Криворучко, М. 2005. *Львів-Афган-Львів (1979–1989)*. Львів.

Полынов, М. Ф. 2015. *Внешняя политика Горбачева. 1985–1991 гг.* Москва.

Рубцов, Ю. В. 2009. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы). *Новая и новейшая история*. № 1. С. 48–71.

Слинкин, М. Ф. 2001. Мятаж генерала Таная. *Азия и Африка сегодня*. № 8. С. 37–43.

Топорков, В. М. 2014. *Афганистан: советский фактор в истоках кризиса*. Чебоксары.

Христофоров, В. С. 2008. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану. *Новая и новейшая история*. № 5. С. 23–48.

Червонопиский, С. В. & Костыря, А. А. & Сироштан, В. Г. 2008. *Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979–15 февраля 1989 гг.)*. Киев.

Черняев, А. С. 1993. *Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям*. Москва.

Черняк, И. А. 1990. *Неизвестная война*. Москва.

Шебаршин, Л. В. 1997. *Из жизни начальника разведки*. Москва.

Ablazov, V. I. 2012. *Afganskaja arena. Diplomaty i polkovodcy [Afghan Arena. Diplomats and Generals]*. Kiev. [In Russian].

Varennikov, V. I. 1989. Afghanistan. Ne po prognozam oppozicii [Afghanistan. Not According to the Forecasts of the Opposition]. *Novoe vremja*. № 13. S. 10–13. [In Russian].

Gareev, M. A. 1996. *Moja poslednjaja vojna (Afganistan bez sovetskih vojsk) [My Last War (Afghanistan without Soviet Troops)]*. Moskva. [Online]: Available at: http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html. [In Russian].

Greshnov, A. V. 2006. *Afganistan: zalozhniki vremeni [Afghanistan: Hostages of the Times]*. Moskva. [Online]: Available at: <https://cutt.ly/qUeYcm1>. [In Russian].

Gromov, B. V. 1994. *Ogranichennyj kontingent [Limited Contingent]*. Moskva. [in Russian].
 Egorychev, N. G. 2017. *Soldat. Politik. Diplomat. Vospominaniya ob ochen' raznom [Soldier Politician. Diplomat. Memories of very Different Things]*. Moskva. [Online]: Available at: http://loveread.ec/view_global.php?id=59889. [in Russian].

Zubok, V. M. 2011. *Neudavshajasja imperija: Sovetskij Sojuz v holodnoj vojne ot Stalina do Gorbacheva [Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev]*. Moskva. [in Russian].

Zhirohov, M. 2003. Kogda ushli shuravi. Aviacija v Afganistane: 1989–2001 gg. [When the Shuravi Left. Aviation in Afghanistan: 1989–2001]. *Aviamaster*. № 6. S. 42–49. [In Russian].

Kamenev, A. 2002. Zakat aprel'skoj revoljucii [Sunset of the April Revolution]. *Soldat udachi*. № 5. S. 16–20. [in Russian].

Knjazev, A. A. 2002. *Istorija afganskoj vojny 1990-h gg. i prevrashhenie Afganistana v istochnik ugroz dlja Central'noj Azii [History of the Afghan War of the 1990's. and Turning Afghanistan into a Source of Threat to Central Asia]*. Bishkek. [in Russian].

Koval'kov, O. L. 2017. Instytut radianskykh radnykiv u Demokratychnii respubltisi Afhanistan [Institute of the Soviet Advisors in the Democratic Republic of Afghanistan]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*. Serija: Istorija ta arkeholohija. T. 25. № 1. S. 139–148. [in Ukrainian].

Kornienko, G. M. 1993. Kak prinimalos' reshenie o vvode sovetskih vojsk v Afganistan i ih vyvode [How Was the Decision Made about the Entry of Soviet Troops into Afghanistan and their Withdrawal]. *Novaja i novejszaja istorija*. № 3. S. 107–118. [in Russian].

Kostyrja, A. A. 2009. *Istoriografija, istochnikovedenie, bibliografija specoperacii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.) [Historiography, Source Study, Bibliography of the Special Jperation of the USSR in Afghanistan (1979–1989)]*. Doneck. [in Russian].

Moseichonok, I. & Kryvoruchko, M. 2005. *Lviv-Afhan-Lviv (1979–1989) [Lviv-Afhan-Lviv (1979–1989)]*. Lviv. [in Ukrainian].

Polynov, M. F. 2015. *Vneshnjaja politika Gorbacheva. 1985–1991 gg. [Foreign Policy of Gorbachev. 1985–1991]*. Moskva. [in Russian].

Rubcov, Ju. V. 2009. Sovetskij Sojuz v neobjjavlennoj vojne v Afganistane (1979–1989 gody) [The Soviet Union in the Undeclared War in Afghanistan (1979–1989)]. *Novaja i novejszaja istorija*. № 1. S. 48–71. [in Russian].

Slinkin, M. F. 2001. Mjatezh generala Tanaja [The Rebellion of General Tanay]. *Azija i Afrika segodnja*. № 8. S. 37–43. [in Russian].

Toporkov, V. M. 2014. *Afganistan: sovetskij faktor v istokah krizisa [Afghanistan: the Soviet Factor at the Root of the Crisis]*. Cheboksary. [in Russian].

Hristoforov, V. S. 2008. Trudnyj put' k Zhenevskim soglashenijam 1988 goda po Afganistanu [The Difficult Path to the 1988 Geneva Agreements on Afghanistan]. *Novaja i novejszaja istorija*. № 23–48. [in Russian].

Chervonopiskij, S. V. & Kostyrja, A. A. & Siroshant, V. G. 2008. *Voенно-politicheskaja specoperacija SSSR v Afganistane (25 dekabrja 1979 — 15 fevralja 1989 gg.) [The Military-Political Special Operation of the USSR in Afghanistan (December 25, 1979 — February 15, 1989)]*. Kiev. [in Russian].

Chernjaev, A. S. 1993. *Shest' let s Gorbachevym: Po dnevnikovym zapisjam [Six Years with Gorbachev: By Diary Entries]*. Moskva. [in Russian].

Chernjak, I. A. 1990. *Neizvestnaja vojna [The Unknown War]*. Moskva. [in Russian].

Shebarshin, L. V. 1997. *Iz zhizni nachal'nika razvedki [From the Life of the Chief of Intelligence]*. Moskva. [in Russian].